

Régészeti jegyzet baltaneveink eredetéhez

A magyar nyelvben az alábbiakban összefoglalóan baltának nevezett eszközre, illetve fegyverre a használatától és az alakjától függően többféle elnevezés alkalmazható. E nevek némelyikének etimológiájához a régészet is nyújthat eddig még figyelembe nem vett adatokat.

A honfoglalás és kora Árpád-kori pogány magyar temetőinkben aránylag gyakori a harci balta, ami a többi fegyverrel együtt — hozzávetőlegesen a 11. század második harmadától — a kereszténység térhódításával eltűnt a sírok-ból.¹ Ezután néhány évszázadig szinte csak szórványleletekből² vagy különféle ábrázolásokról³ van róla tudomásunk, s inkább csak a 15—17. századból rendelkezünk ismét megbízhatóan keltezett példányaival.⁴

Baltaneveink egyik csoportját nem vethetjük össze a honfoglalás és kora Árpád-kori leletekkel. Az *alabárd* először 1560 körül adathozható, többszörös átvételű európai vándorszó a magyar nyelvben,⁵ a megnevezett fegyver pedig Nyugat-Európában, feltehetően a 16. században keletkezett.⁶ Ugyancsak európai vándorszó a *bárd*, amely az ófrancia nyelvből kerülhetett hozzánk, s 1214-től kezdődően ismerjük.⁷ Az e szóval jelölt tárgytípus hazai megjelenését a kisszámú régészeti adat is nagyjából ugyanerre az időre valószínűsíti.⁸ A belső

¹ Vö.: KOVÁCS LÁSZLÓ, A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. *HadtörtKözl.* 22 (1975): 522—523; részletes feldolgozásuk: Uő.: A honfoglaló magyarok baltái. Kézirat. Budapest 1978.

² KALMÁR JÁNOS, Régi magyar fegyverek. Budapest 1971. 27—40. A mintegy 3 évtizede folyó Árpád-kori település ásatásokon a balta igen ritka lelet, mert a lakosság minden mozgítható tárgyat magával vitt, ha arra lehetősége nyílt. Balta leleteket említ: MÉRI ISTVÁN, Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. *RégFüz.* Ser. II. 12 (1964): 45; BAKAY KORNÉL, A magyar államalapítás. Budapest 1978. 20; vö.: 8. jegyzet!

³ Pl. a pécsi 11. századi székesegyház egyik pillérfőjén baltát tartó kentaur dom-borműve látható: GEREVICH TIBOR, Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938. CXVI. t. Az I. László (1077—95) személyéhez kapcsolódó legendakörben a szent király jelvénye a csatabárd, amit az ún. Szent László legendát ábrázoló 13—14. századi templomi freskókon, 14. századi miniatúrákon, s Nagy Lajos (1342—82) meg az őt követő királyaink pénzén gyakran ábrázoltak: László király emlékezete. Budapest 1977. 17—18, 30, 32, 37—38, 47—50. ábra.

⁴ KALMÁR 1971. 27—31.

⁵ TESZ. I, 123.

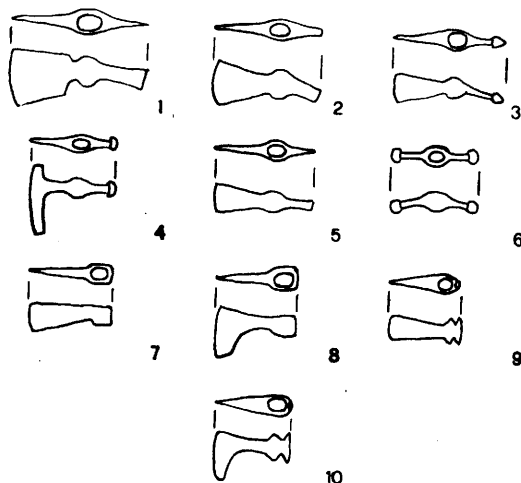
⁶ KALMÁR 1971. 44—46.

⁷ TESZ. I, 248.

⁸ Mindössze az erdőtelki (Heves m.), 1876-ban előkerült, valószínűleg 12. század végi—13. századi nomád (kun?) sírleletben volt bárd. Túl korai, 11. századi keltezését (NAGY ÁRPÁD, Eger környéki és Tisza vidéki besenyő települések a 10—11. században. *Egri MuzÉvk.* 6 (1968): 135—137.) újabban helyesbítették: PÁLÓCZI-HORVÁTH ANDRÁS,

képzésű *tagló* szavunk viszont először csak 1799-ből maradt ránk, s az ennél korábbi személynévi adatok és az eszköznév között valószínűtlen a kapcsolat.⁹

Baltaneveink másik csoportját több-kevesebb eséllyel vethetjük össze a 10–11. századi magyar sírok anyagával, amelyből mintegy 50, továbbá nem hiteles körülmények között még 15–20 balta került elő, s e mintegy 70 példány 10 típust képez (l. az ábrát).¹⁰ Közülük a 10. századra már elavultnak tekinthető 4. és 6. típust őseink az itt talált lakosságtól vehették át, s valószínűleg ugyanez érvényes a 8. típusra is; ezek egyike sem ismert tőlünk keletre a honfoglalást megelőző időből.¹¹ Az 1. és 3. típus a 670 tájától számított ún. közép és késő avar korban megjelent már a Kárpát-medencében, de a dél-oroszországi hasz-

nálatuk is folyamatos maradt.¹² A honfoglaló magyarok leleteivel sok hasonlóságot mutató 8–9. századi, ún. szaltovó-majaki kultúra bolgár és alán népi-ségű hagyatékában, továbbá a volgai bolgárok, s – valószínűleg az előbbiektől átvéve – egyes finnugor népek (ősmordvin, ősvotják) 9–10. századi régészeti anyagában mind az 1. és 3., sőt a 2. és 5. típus is fellelhető, ezért biztosra vehetjük, hogy ezeket a típusokat a magyarság a honfoglaláskor hozta magával.¹³ Ez a négy, a Don–Donyec–Kubán vidéki bolgárok és a volgai bolgárok tárgyi hagyatékával kapcsolatokat jelző¹⁴ balta forma talán érvként szolgál-

A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1 (1972): 187. l., 31. jegyzet; részletesen: FODOR ISTVÁN, *Az osztrogoszszki lelet*. *Cumania* 4 (1976): 259–260. A többi szórványlelet még részletes feldolgozásra vár, vö.: KALMÁR 1971. 27.

⁹ TESz. III, 821.

¹⁰ KOVÁCS 1978. 1–4.

¹¹ KOVÁCS 1978. 14–16, 20–21.

¹² А. Н. Цирличников, Древнерусское оружие. Археология СССР Вып. Е1–36. Москва–Ленинград 1966. II. 33–35.

¹³ KOVÁCS 1978. 28.

¹⁴ A témát összefoglalta: FODOR ISTVÁN, *Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet*. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS (szerk.), *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest 1977. 79–114; vö.: BÁLINT CSANÁD, *A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól*. *ArchÉrt.* 102 (1975): 522–62.

hat az 1423-tól adatolt *balta* szavunk bolgár-török eredeztetése, és a besenyő—kun lehetőség mérséklése mellett,¹⁵ hiszen e fegyverek valamelyikével annak bolgár-török nevét is átvehettük. A besenyő—kun származtatás kérdéséhez a régészet egyébiránt csak nagyon csekély segítséget nyújthat, mert e népek emlékanyagában *balta* úgyszólván nem,¹⁶ s a kunok kőszobrain pedig egyáltalán nem¹⁷ szerepel, noha nyilvánvalóan használták, ha nem is a fegyvert, de az eszközt.¹⁸ Ebből következően az 1395 körüli időtől ismert *csákány* szavunk vitatott besenyő—kun eredetéhez¹⁹ hozzászólni kevésbé lehet.²⁰ Az 1567-ben először említett, belső képzésű *fokos* névvel²¹ jelölt fegyver különösen a 16—17. században volt kedvelt,²² de mivel az alakjától nem tér el lényegesen a honfoglalás kori 3. típus sem, s a *fokos* alapszava ősi, ugor kori örökségünk,²³ talán vizsgálható lenne e szónak és a tárgynak a késő középkornál korábbi összetartozása is.

A 10—11. századi magyar balták közös származású csoportját képezi a 9—10. típus, amelyeket a mai ismereteink szerint az óoroszok kezdtek gyártani a 10. század derekán.²⁴ Magyarországi példányai a korai magyar—orosz kapcsolatok jelei, akár csak a tárgy átvételével, akár óorosz népelemek betelepülésével.²⁵ Baltáink között ezt megelőzően nincsen szláv hatásnak nyoma, így az 1235/1550-ből feljegyzett, valószínűleg korai átvételű, szláv *topor* szavunk²⁶ megjelenése már a 10. század második felétől elképzelhető. A déli szláv származtatású, 1409-től ismert *szekeerce* szó²⁷ átvételének régészeti indoklására nincs adatunk.

A leletanyagból utoljára maradt 7. típus a közép és késő avar kori népeséggel már 670 után, majd másodsor a magyarokkal jelent meg a Kárpát-medencében. Minden bizonnyal finnugor eredetű,²⁸ de mivel a neve nem maradt ránk, az 1395 körüli időtől fennmaradt ősi, de bizonytalan származtatású *fejsze* szavunkkal²⁹ csak igen feltételesen vethető össze, jóllehet ez utóbbi ma is a honfoglalás korihoz hasonló eszközt jelöl.

¹⁵ TESz. I, 233.

¹⁶ Vö.: 8. jegyzet. A besenyő anyagban is igen ritka: С. А. Плетнева, Древности чёрных клобуков. Археология СССР Вып. Е1—19. Москва 1973. 21, 42. és 32. t: 9; Г. А. Федоров-Давыдов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва 1966. 85.

¹⁷ С. А. Плетнева, Половецкие каменные изваяния. Археология СССР Вып. Е4—2. Москва 1974. 25—33.

¹⁸ A 13. századi mongol seregben a harcok előírászerűen kötelees volt többek között egy *szekeercét* is magával vinni. Plano Carpini útijelentése 1247-ből. Napkelet felfedezése. Szerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest 1965. 79.

¹⁹ TESz. I, 469; vö.: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Budapest 1966. 46, 126.

²⁰ Mégis csekély annak a valószínűsége, hogy a feltehetően elsősorban szerszámként használt *csákányt* — vö.: NYSz. I (1890): 371 — a nomád kunoktól vettük volna át. Megemlítendő, hogy egy *csákánynak* tekinthető ütőfegyvert ábrázoltak az 1333 táján befejezett Anjou legendáriumban, a szent Vincét kínozók egyikének kezében: LEVÁRDY FERENC, Magyar Anjou legendárium. Budapest 1973. XX. 3. kép.

²¹ TESz. I, 942.

²² KALMÁR 1971. 29.

²³ Eredeti értelmében egy éles tárgy tompább fele, oldala: TESz. I, 941.

²⁴ Кирпичников 1966. II. 35—37.

²⁵ GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Budapest 1977. 108, 313—314, 513.

²⁶ TESz. III, 942.

²⁷ TESz. III, 702.

²⁸ KOVÁCS 1978. 16—20.

²⁹ TESz. I, 865.

Az új hazában eltöltött mintegy 130–150 év alatt, a régészeti leletek jelenlegi tanúsága szerint, a magyarság legalább 10 balta típust használt, amelyek közül az 1–6. és 9. típus kifejezetten fegyvernek, a 7–8., 10. pedig kettős hasznosításúnak határozható meg.³⁰ Arra viszont nincsen bizonyítékunk, hogy nagyobb méretű, eszköznek gyártott baltát alkalmaztak-e őseink,³¹ de a fentiekből nyilvánvaló, hogy új fegyverformák (pl. a 10. századi 9–10. típus) mellett, a későbbiekben elsősorban a szerszám készletüket gyarapították. Ezt a folyamatot jelzi a honfoglalás előtti időre keltezhető *balta* (?), *fejse* (?), *fokos* (?) szavunkat követően, a későbbi átvételű *alabárd*, *bárd*, *csákány* (?), *szekerce*, *tagló* és *topor* szavak megjelenése nyelvünkben.

Archäologische Bemerkung zum Ursprung ungarischer Axtnamen

von LÁSZLÓ KOVÁCS

Der Aufsatz überblickt die Beziehung zwischen den in der ungarischen Sprache gebrauchten Axtnamen und den archäologischen Funden. Einige Typen der Äxte (1–3., 5.), die in Gräbern aus dem 10–11. Jahrhundert gefunden wurden, haben die landnehmenden Ungarn mit sich gebracht, und die wolga-bulgarischen Beziehungen dieses Nachlasses sprechen für die bulgarisch-türkische Herleitung des Wortes *balta*. Durch das unsicheren Ursprung habende Wort *fejse* und durch das Wort *fokos*, das durch innere Sprachschöpfung entstanden ist, bezeichnete spätmittelalterliche Gegenstände haben auch Entsprechungen aus der Zeit der Landnahme (Typ 7.?, bzw. 3.), so können diese zwei Wörter unter Umständen auch auf die urungarische Zeit datiert werden. Ergebnis der im Karpatenbecken empfangenen Kulturwirkungen ist das Erscheinen der Wörter *alabárd*, *bárd*, *csákány* (?), *szekerce*, *tagló* und *topor* in der ungarischen Sprache.

³⁰ A harci baltákat az eszközöktől a jellegzetes formák, a kis méretek és a csekélyebb súly alapján választják el. A 7–8. és a 10. típus e méreteket figyelembe véve kivétel nélkül a fegyverekhez sorolható, de alakjuk az eszközkénti alkalmazásra is megfelelő. Vö.: Кирпичников 1966. II. 28; KOVÁCS 1978. 26–27.

³¹ A pogány magyarok munkaeszközt a kés és a tűzszerszám kivételével igen ritkán tettek a sírba, s bár előfordul ásópapucs, béklyó, fenékkő, horog, iga, juhnyíró olló (?), kapa, kasza, lóvakaró, nádvágó, sarló és szalu is (BÁLINT CSANÁD, A honfoglaláskor. In: HAJDÚ PÉTER—KRISTÓ GYULA—RÓNA-TAS ANDRÁS (szerk.), Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba. I.1. Budapest 1976. 134–135; II. Budapest 1977. XCI. t.), a munkabalták hiánya még nem jelenti feltétlenül, hogy nem is használták ezeket.